

Богдан Жулковський (Володимир-Волинський)

КОНДАК У БОГОСЛОВСЬКИХ, ЛІТУРГІЧНИХ, ФІЛОЛОГІЧНИХ І МУЗИКОЗНАВЧИХ СТУДІЯХ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Кондак – один із найдавніших візантійських богослужбових жанрів семітсько-сирійської генези, що поширився в Київській Русі після її Хрещення (поряд з іншими гимнографічними жанрами) і відтоді залишається невід’ємною частиною храмових відправ. Як монострофний піснеспів, кондак склався в студійську добу й тоді ж зібрав у собі більшість показових для нього жанрових атрибутів – семантичне поле образності, принципи богослужбового вжитку і функції, співвідношення «текст – мелодія» у системі осмогласся, градації розспіваності тексту, композиційні структури.

До другої половини ХІХ ст. кондак як гимнографічний жанр не викликав особливого зацікавлення науковців. Згадки про нього зустрічаються у синаксарях на честь преп. Романа Мелодоса з Менологія Василя ІІ берлінського, ерусалимського та патмоського кодексів. Про кондак коротко писали теологи, літургісти, каноністи, історики Церкви, музикознавці, мовознавці, палеографи і дослідники інших наукових дисциплін.

У нашому *огляді праць* візантиністів і палеославістів, присвячених генезі, богословським, літургічним, гомілетичним, поетичним і музичним особливостям *кондака*, виокремлено персоналії медієвістів, які досліджували життєвий і творчий шлях найталановитішого творця кондаків – преп. Романа Мелодоса, зроблено огляд набірних і факсимільних видань кондаків з візантійських ікіматаріїв і псалтиконів та їх церковнослов’янських перекладів, окреслено проблематику кондаків з українських нотолінійних ірмологіонів.

У першій половині ХІХ ст. відомий грецький апологет і філолог Константин Ікономос (1780–1857) звернув увагу на просодичні особливості візантійських гимнів, у тому числі кондака. Учений досліджував принципи будови поетичних строф за допомогою мелодичної складової, на основі чого зробив зауваження стосовно метрики грецьких піснеспівів.

На важливість ґрунтовнішого вивчення архаїчних полістрофних кондаків звернув увагу архієпископ Чернігівський і Ніжинський Філарет (Гумілевський, 1805–1866). Він увів у науковий обіг візантійський ненотований

Кондакар (Ікіматарій) XII ст. з московської Синодальної бібліотеки (тепер в ГИМ, Син. 437) й описав його структуру та репертуар; вважав преп. Романа Сладкопівця автором понад тисячі кондаків на Господські, Богородичні свята і деяким святим, а також окремих стихир різдвяного циклу; висловився також про те, що полістрофні кондаки у богослужіннях палестинських храмів часів преп. Йоана Дамаскина виконувалися разом з каноном¹.

Головний папський бібліотекар і архіваріус, єпископ Порто і Санта Руфіна, кардинал Жан Франсуа Пітра (1812–1889) відкрив у візантійській гимнографії принципи ізосилабізму (однакова кількість складів у рядках різних строф) та гомотонії (однакове положення ненаголошених і наголошених складів у рядках). Такі висновки дослідник зробив на основі аналізу описаного владикою Філаретом грецького Кондакаря, долучивши згодом аналогічні манускрипти з островів Корсика й Патмос та міста Турина. Пітра звернув увагу на важливість вивчення біблійної сакральної поезії та сирійської християнської гимнографії, в яких вбачав витoki жанру кондака, а також на етимологію слова «кондак»². Він припускав, що кондак був витіснений каноном у VIII–IX ст. через інтенсивний іконоборчий рух, хоч у IX–X ст. були спроби створення нових полістрофних кондаків, зокрема гимнографами палестинської саваїтської кондакарної школи³ (цю думку спростували дослідники другої половини XX ст.); опублікував також 29 кондаків преп. Романа, заклавши основи їх видання.

Німецький дослідник Вільгельм Кріст (1831–1906) та грек Матфей Паранікас (1832–1915) спільно видали кондаки преп. Романа Сладкопівця, поділивши їх на колони. Вони вперше звернули увагу на музичну складову кондаків, проте орієнтувалися на сучасну їм грецьку практику другої половини XIX ст., і це привело їх до хибного висновку, нібито мелодика давнього кондака збереглася до XIX ст.⁴

Важливим кроком у вивченні жанру кондака була публікація та історико-філологічне дослідження грецького Кондакаря Синодальної бібліотеки намісника московського Данилового монастиря архим. Амфілохія (Сергієвського-Казанцева, 1818–1893). Він описав структуру та зміст кодексу, порушив питання авторства, видав основні візантійські кондаки й ікоси

¹ Филарет, архиеп. *Исторический обзор песнопевцев и песнопения Греческой Церкви*, изд. 3-е. Санкт-Петербург: Изд-во И. Л. Тузова 1902, с. 167–173.

² J. Pitra. *Analecta Sacra spicilegio Solesmensi parata*, vol. 1. Parisiis 1876, p. X–XII.

³ *Ibid.*, p. XXXV–XLV.

⁴ W. Christ, M. K. Paranikas. *Anthologia graeca carminum christianorum*. Lipsiae: B. G. Teubner 1871.

з паралельними церковнослов'янськими перекладами⁵. У підготовці публікації допомагав відомий палеославист Ізмаїл Срезневський (1812–1880). Критичні відгуки на видання вийшли з-під пера літургіста Івана Мансветова (1843–1885)⁶, котрий аналізував давній полістрофний кондак⁷.

Професор церковної історії Санкт-Петербурзької Духовної академії Євграф Ловягін (1822–1909) в актовій промові 1876 р. (згодом була опублікована у формі окремої брошури) познайомив російських науковців із відкриттями західного вченого – кардинала Пітри, зокрема у галузі кондакарної поезії, та видав деякі кондаки у власному російському перекладі⁸.

Магістр Київської Духовної академії протоієрей Микола Флоринський (1826–1909) здійснив огляд життєвого шляху найвидатнішого творця кондаків преп. Романа Сладкопівця і проаналізував окремі його полістрофні кондаки та деякі інші гимнографічні твори, зокрема стихири⁹.

Німецький класичний філолог Карл Крумбахер (1856–1909) дослідив та опублікував три полістрофні кондаки на притчу «Про десятьох дів»¹⁰. Окрему увагу він звернув на алфавітні та фразові акростиhi у грецьких кондаках¹¹. У ранніх працях він підтримав гіпотезу Генріха Гельцера, що преп. Роман Сладкопівець жив пізніше (у VIII ст.). Дослідник охарактеризував персоналії деяких інших майстрів кондаків (напр., Киріака)¹².

⁵ Амфилохий, архим. *Кондакарий в греческом подлиннике XII–XIII вв. по рукописи Московской Синодальной библиотеки № 437 с древнейшим славянским переводом кондаков и икосов, какие есть в переводе, и с приложением*. Москва 1879.

⁶ И. Мансветов. Кондакарий в греческом подлиннике XII–XIII в. по рукописи Московской Синодальной библиотеки № 437 архимандрита Амфилохия // *Прибавления к изданию творений святых отцов в русском переводе* 26, 2. Москва 1880, с. 482–503; його ж. К статье о греческом Кондакаре XII–XIII веков (Ответ архимандриту Амфилохию) // Там само 26, 4, с. 1055–1069.

⁷ И. Мансветов. *Церковный Устав (Типик), его образование и судьба в Греческой и Русской Церкви*. Москва: Тип. Э. Лиснера 1885.

⁸ Е. Ловягин. Кондак и икосы святого Романа Сладкопівца в честь святых Апостолов // *Христианское чтение* (1876/2) 208–222; його ж. О форме греческих церковных песнопений: Речь, произнесенная в торжественном годичном собрании Санкт-Петербургской Духовной академии 15 февраля 1876 года. Санкт-Петербург: Тип. Поповицкого и Елеонского 1876.

⁹ Н. И. Флоринский, прот. *История богослужебных песнопений православной католической восточной Церкви*, изд. 2-е, доп. Киев: Тип. Киево-Печерской Лавры 1881, с. 112–117.

¹⁰ K. Krumbacher. *Umarbeitungen bei Romanos: Mit einem Anhang über das Zeitalter des Romanos* 2, I. München: Akademie der Wissenschaften 1899.

¹¹ K. Krumbacher. Die Akrostichis in der griechischen Kirchenpoesie // *Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Classe* (1903/VII) 551–691.

¹² K. Krumbacher. Romanos und Kyriakos // *Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Classe* (1901/V) 693–766.

Церковний історик і візантиніст Олександр Васильєв (1867–1953) зробив огляд різних теорій походження грецького церковного співу, звертаючи увагу на його старозавітні і сирійські витоки¹³. Виявив паралелі між сирійськими мемрами та мадрашами преп. Єфрема Сирійського і кондаками преп. Романа Сладкопівця, а також уточнив місце та час життя цього майстра¹⁴.

Видатний український літургіст і богослов о. Петро Франц Крип'якевич (1857–1914) здійснив комплексне дослідження акафіста Пресвятій Богородиці, який атрибутував перу преп. Романа Мелодоса¹⁵, спростувавши твердження західних учених – кардинала Пітри та В. Кріста – про те, що творцем цього гимну є Константинопольський патріарх Сергій.

Інший український філолог Володимир Бирчак (1881–1952) дослідив принципи римування у кондаках преп. Романа Сладкопівця та акафіста і зауважив їхній вплив на «Слово о полку Ігоревім»¹⁶.

Знаний візантиніст Афанасій Пападопуло-Керамевс (1856–1912) реконструював біографію-життє преп. Романа Мелодоса¹⁷ і автором акафіста Пресвятій Богородиці вважав Константинопольського патріарха Фотія¹⁸ (пізніше це твердження спростував о. Петро Крип'якевич, яке зберігається в силі до нашого часу).

Американський філолог Роман Якобсон (1896–1982) ще 1919 р. запропонував гіпотезу про збереження поетичного принципу (метрика, архітектоніка) візантійських гимнографічних піснеспівів, у тому числі кондаків, при їхніх перекладах з грецької мови на церковнослов'янську¹⁹.

Подвійну генезу жанру кондака відзначив видатний американський музикознавець-візантиніст Егон Веллес (1885–1974). На його думку, прототипами кондака, з одного боку, є три сирійські жанри (мемра, мадраш, согіта), на які спирався, зокрема, преп. Єфрем Сирійський, з іншого – ранньовізантійські

¹³ А. А. Васильєв. О греческих церковных песнопениях // *Византийский временник* 1 (1896) 626–633.

¹⁴ А. А. Васильєв. Время жизни Романа Сладкопівця // *Византийский временник* 5 (1901) 435–477.

¹⁵ P. F. Krypjakiewicz. De hymni Akathisti auctore // *BZ* 18 (1909/3–4) 357–382; передрук у перекладі укр. мовою: Про Автора Акафісту див. у цьому ж збірнику, с. 195–227.

¹⁶ В. Бирчак. Візантійська церковна пісня і «Слово о полку Ігореве» // *Записки НТШ* 95, 96 (2010) 5–29, 5–32; див. передрук: *Καλοφωνία* 7. Львів 2014, с. 167–218.

¹⁷ А. Papadopoulos-Kerameus. Mitteilungen über Romanos // *BZ* 2 (1893) 599–605.

¹⁸ А. Пападопуло-Керамевс. Акафіст Божией Матери: Русь и патриарх Фотий // *Византийский временник* 10 (1903) 357–401.

¹⁹ Р. Якобсон. Заметки о древне-болгарском стихосложении // *ИОРЯС* 24 (1919/2) 351–358.

гомилії (твори Мелітона Сардійського). Функція, поетична та музична стилістика кондака дали йому підстави назвати його «співаною проповіддю», він також висловив думку, що витіснення кондака відбулося через переродження музичної традиції (заміна силабічного стилю невматичним)²⁰.

Видатний російський літургіст і музиколог Микола Успенський (1900–1987) зауважив, що деякі строфи з кондаків преп. Романа трапляються в тріюдах і пентикостаріях, октоїхах, мінеях під назвами «світільні», «тропарі», «сідальні». Він детально пояснив спеціальні настанови Єрусалимського уставу стосовно послідовності виконання тропарів і кондаків на Літургії. Здійснив також богословський аналіз полістрофних кондаків «Марія та волхви» і «Марія біля Хреста», спрямованих проти ересі монофізитів; подав власний переклад полістрофного кондака на притчу «Про десятьох дів»²¹.

Зважаючи на сирійські витоки кондака, цілком слушно припустити, що цей макрожанр був одним із перших осмогласних гимнів. Засновник німецької історичної і компаративної літургіки Антон Баумштарк (1872–1948) пов'язував виникнення осмогласся з особою сирійського (антіохійського) монофізитського патріарха Севера.

Цю гіпотезу підтримав і розвинув американський музикознавець Альфред Сван (1890–1970), зазначивши: «Наприкінці IV ст. у Сирії, яка була тогочасною ареною інтенсивної мистецької творчості, з'являється альтернативна [до грецької античної – Б. Ж.] музична система, ймовірно арабської генези, яка передбачала групування наспівів не у відповідності з основним ладом, а згідно з мелодичними послівками, спільними для окремих груп наспівів. Система сформувалася як теорія близько 500 року, та всі піснеспіви сирійських служб були впорядковані за вісьмома групами, кожна з яких мала свої моделі. Нова система отримала назву осмогласся»²².

У наш час цю гіпотезу спростовано та доведено, що оригінальний сирійський Октоїх не існував; уперше Октоїх преп. Йоана Дамаскіна було перекладено сирійцями у IX ст. у мельхітському середовищі.

Грецький медієвіст Ніколаос Томадакіс (1907–1993) видав полістрофні кондаки преп. Романа Мелодоса на основі кодексів Patmos 212 і Patmos 213. Як безпосередній носій традиції, він добре розумів метрику грецьких

²⁰ E. Wellesz. *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Ed. 2. Oxford 1961, p. 184–188, 267–269.

²¹ Н. Д. Успенский. Кондаки святого Романа // *Богословские труды* 4 (1968) 191–201; його ж. Устав пения тропарей и кондаков по входе на Литургии // *Православный церковный календарь на 1975 год*. Москва 1974, с. 76–80.

²² A. Swan. The Znamenny Chant in Russian Church // *Musical Quarterly* 26 (1940/3) 370.

кондаків, а тому зробив поділ на ко́лони, виходячи з нерозривної єдності поетичного й музичного текстів. Вважав, що Великий акафіст створено за моделлю («на подобен») кондака. Дослідник уводить поняття ізохронії як засадничого принципу часомірної організації гімнографічних текстів²³.

Критичне видання полістрофних кондаків преп. Романа Мелодоса здійснив німецький філолог Пауль Маас (1880–1964) та грецький медієвіст Константин Трипаніс (1909–1993). Було опубліковано 59 (з 85 відомих) кондаків преп. Романа, згрупованих за п'ятьма розділами: 1) життя Христа; 2) інші новозавітні теми; 3) сюжети Старого Завіту; 4) інші сюжети (у тому й апокрифічні теми); 5) агіографічні сюжети. Зауважимо, що подібний поділ є дуже умовним і не зовсім зрозумілим. Наприкінці книги подано метричні схеми деяких полістрофних кондаків²⁴.

Маас вважав полістрофний кондак похідним від сирійського мадраша (в який було введено принцип гомотонії) та грецьких гомілій II–III ст.²⁵ і назвав цей жанр «ритмічною проповіддю». Він досліджував тільки вербальну складову кондаків (зокрема метрику), оминаючи музичну складову. Виокремив чіткі метричні схеми-штампи, типові для кондаків преп. Романа Мелодоса, й іноді різко відгукувався про цього талановитого гімнографа як про аматора й епігона. Дослідник піддав несправедливій критиці видання полістрофних кондаків Ніколаоса Томадакіса²⁶.

Предметом наукових студій Трипаніса стали індивідуальні риси творчості преп. Романа Сладкопівця, котрого він назвав «Божим оратором». Присутність у полістрофних кондаках значної кількості гебраїзмів, зокрема єврейських імен, свідчить, на його думку, про семітське походження преп. Романа Мелодоса. Дослідник зауважив, що у піснеспівах тропарної групи є запозичення з текстів давніх кондаків. Зокрема, сідален після першої катизми у Великий вівторок «Жениха, братіє, возлюбим» є проміоном полістрофного кондака преп. Романа Сладкопівця з притчі «Про десятьох дів»²⁷.

Заслуга третього повного видання полістрофних кондаків преп. Романа Мелодоса належить французькому філологу-візантиністу Жозе

²³ Ν. Τωμαδάκης, Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι ἐκδιδόμενοι ἐκ πατριακῶν κωδίκων I–IV. Αθήναι 1952–1961.

²⁴ *Sancti Romani Melodi Cantica*, vol. I: *Cantica Genuina* / Ed. P. Maas, C. A. Trypanis. Oxford: Clarendon Press 1963.

²⁵ P. Maas. Das Kontakion (Mit einem Exkurs über Romanos und Basileios von Seleukeia) // *BZ* 19 (1909) 285–306.

²⁶ Ν. Τωμαδάκης, Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ.

²⁷ *Sancti Romani Melodi Cantica*.

Гродідье де Матону (1924–1982). Окрім грецьких оригінальних текстів, він подав паралельний французький переклад (точний, проте з літературного погляду недосконалий), а також вибудував послідовність кондаків за біблійною хронологією: від гріхопадіння Адама та Єви до Зішестя Святого Духа. Далі йдуть гимни дидактичного, медитативного й агіографічного змісту. Дослідник вважав преп. Романа Мелодоса охрещеним євреєм, тому припускав, що кондаки на старозавітні сюжети, можливо, були створені найраніше²⁸. Беззаперечно відкидає сирійську генезу полістрофного кондака. У своїй вступній статті до антології гимнів розглянув питання палеографії і текстології, почасти й музичні особливості кондака. Перед публікацією кожного пісенспіву є невеликі вступні статті, де розкрита теологічна й літургічна сутність пропонованого кондака, проаналізована його метрична форма. Дослідник відзначив невідповідність метрики проіміона й ікосів, вважаючи, що теорія стопи руйнує поетичні особливості кондаків преп. Романа Сладкопівця. Окремі розвідки присвятив музичним особливостям полістрофних кондаків, Великому акафісту Пресвятій Богородиці як особливому літургічному жанру²⁹.

Знаний літургіст Мігель Арранц (1930–2008) вперше згрупував кондаки преп. Романа не за тематикою, а відповідно до літургічних циклів, звернувши увагу на особливості виконання кондаків на Панніхисії³⁰.

Відомий австрійський візантиніст Герберт Гунгер (1914–2000) планував видати монографію про преп. Романа Мелодоса та жанр кондака. Дослідник виокремив біблійну екзегезу в поемах цього гимнографа й описав вживані ним особливі риторичні прийоми³¹.

Відомий російський філолог та культуролог Сергій Аверинцев (1937–2004) відзначив особливий кардіоцентризм у кондаках преп. Романа Сладкопівця й тонічну метрику, запозичену від сирійської християнської гимнографії. Дослідник виокремив чотири аспекти схожості кондака і гомілії:

²⁸ M. J. de Grosdidier. *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance*. Paris 1977.

²⁹ M. J. de Grosdidier. *Aux origines de l'hymnographie byzantine: Romanos le Mélode et Kontakion // Liturgie und Dichtung: Ein näres Kompendium* 1. St. Ottilien 1983, p. 435–463; його ж. *Liturgie et hymnographie: kontakion et kanon // Dumbarton Oaks Papers* 34–35. Washington 1980–1981, p. 31–43.

³⁰ M. Arranz. *Le Typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine: Codex Messinensis Gr. 115 A. D. 1131*. Romae, 1969.

³¹ H. Hunger. *Romanos Melodos, Dichter, Prediger, Rhetor – und sein Publikum // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 34. Wien 1984, p. 15–42; його ж. *Romanos Melodos: Überlegungen zum Ort und zur Art des Vortrages seiner Hymnen: Mit anschließender kurzer Strukturanalyse eines Kontakions // BZ* (92/1) 1–9.

1) місце й функція в акулутії богослужбового комплексу; 2) спосіб виконання (сольний, проміжний між мовленням і речитативом); 3) насиченість вербальної тканини елементами красномовства; 4) дидактична спрямованість³².

Старозавітні витоки жанру кондака дослідив німецький філолог Фелікс Келлер³³. Він здійснив текстологічні порівняння відомого проіміона Різдва Христового «Н Παρθένος στήμερον» («Дѣвая днесь») за візантійськими та давніми руськими кодексами. На основі аналізу оригінального кондака київським князям-мученикам Борису і Глібу Келлер дійшов висновку, що, «на відміну від оригіналу, закони ізосилабізму та гомотонії не витримувалися в слов'янських кодексах»³⁴.

Дослідник сирійської поезії Вільям Петерсен (1950–2006) відзначив генетичний зв'язок між сирійською і візантійською гимнографією, розкрив метричну форму і літературні джерела гимнів преп. Романа³⁵. А його молодший колега, Себастьян Брок, на прикладі кондака про Авраама та Сару запримітив зв'язок сирійської літератури з арамейською, зокрема зі Старим Завітом³⁶. Науковець виокремив три аспекти подібності візантійського полістрофного кондака і сирійської християнської гимнографії: 1) метрична форма; 2) поетична форма; 3) літературні мотиви.

Автором найповнішого житія преп. Романа Сладкопівця є сучасний грецький філолог-медієвіст Каріюфіліс Мітцакіс³⁷, який відзначив окремі літературні особливості давніх кондаків, зокрема використання популярної лексики й стилю мовлення та поетичні принципи ізострофізму³⁸.

Усну й писемну традиції побутування візантійських монострофних кондаків досліджував данський музикознавець Йорген Раастед (1927–1995),

³² С. Аверинцев. *Поэтика ранневизантийской литературы*. Москва: Наука 1977, с. 222–223; його ж. Кондак // С. С. Аверинцев. *Собрание сочинений*. София–Логос: Словарь / ред. К. Б. Сигов. Київ: Дух і літера 2006, с. 274–275.

³³ F. Keller. *Die russisch-kirchenslavische Fassung des Weihnachtskontakions und seiner Prosoimoiā*. Bern – Frankfurt a. Main 1977, S. 12–14.

³⁴ Ibid, S. 149.

³⁵ W. L. Petersen. *The Diatessaron and Ephrem Syrus as Sources of Romanos the Melodist*. Lowen 1985; його ж. The Dependence of Romanos Melodist upon the Syriac Ephrem // *Studia Patristica* 18. Oxford 1990, p. 274–281.

³⁶ S. Brock. From Ephrem to Romanos // *Studia Patristica* 20. Oxford 1989, p. 139–151; його ж. Syriac dispute poems: The various types // *Dispute poems and dialogues in the ancient and medieval Near East*. Leuven: Peeters Press 1991, p. 109–119.

³⁷ К. Μητσάκης. *Βυζαντινή υμνογραφία : Από την εποχή της Καινής Διαθήκης έως την Εικονομαχία*. Αθήναι 1986.

³⁸ K. Mitsakis. *The language of Romanos the Melodist* [= Byzantinisches Archiv 11]. München 1967, p. 163.

зокрема на матеріалі найуживаніших з них – Ἦ Παρθένος σήμερον (Дѣвая днесь) і Τῆ Ἦπερμάχῳ Στρατηγῶ (Возбранной Воєводѣ)³⁹.

Музична складова візантійських кондаків уперше отримала багатоаспектне висвітлення у працях сучасного німецького музикознавця Константина Флороса. Він дослідив принципи музичного розвитку у монострофних кондаках і виокремив найуживаніші їхні конструкції: ААВ, ААВВС, ААВССД, ААВСССД, ААВВССДДЕ⁴⁰. Проте згадувана праця залишилася поза увагою переважної більшості філологів та літургістів.

Монострофний візантійський кондак став предметом досліджень інших західних музикознавців другої половини ХХ ст. Так, італійський музикознавець Джованні Марці піддав критиці транскрипції видавців серії «Monumenta Musicae Byzantinae», насамперед стосовно метро-ритмічного аспекту. Він запропонував власні оригінальні транскрипції проіміона та першого ікоса Великого акафіста Богородиці⁴¹. Крістіян Тодберг виділив дві форми візантійських кондаків: 1) давня, V–X ст. – силабічна усної традиції; 2) нова, XI–XIV ст. – мелізматична писемної традиції⁴². Нанна Шед проаналізувала рефренні каденції 118 кондаків з візантійського Ашбурнгаменського псалтикону і давньоруського Успенського кондакаря⁴³.

Найдавніші візантійські самоподібні кондаки Різдва Христового та Божоявлення, виникнення яких сягає доосмогласного часу, опрацював сучасний український музикознавець та протопсалт Ігор Сахно⁴⁴.

Оригінальні давньоруські кондаки, а також кондаки тим святам, котрих особливо шанували в Київській Русі, стали предметом наукових розвідок

³⁹ J. Raasted. Kontakion Melodies in Oral and Written Tradition // *The Study of Medieval Chant: Paths and Bridges, East and West: In Honor of Kenneth Levy* / Ed. P. Jeffery. Cambridge 2001, p. 281–289; його ж. An Old Melody for Τῆ Ἦπερμάχῳ Στρατηγῶ // *Studi di musica Bizantina: In honore Giovanni Marzi*. Lucca 1995, p. 3–14; його ж. Zur Melodie des Kontakions Ἦ Παρθένος σήμερον // *Musica Antiqua Europae Orientalis: Acta Scientifica V*. Bydgoszcz 1982, p. 191–204.

⁴⁰ C. Floros. Das Kontakion // *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 34. Stuttgart – Hamburg 1960, p. 84–106.

⁴¹ G. Marzi. Melodia e Nomos nella musica bizantina // *Studi pubblicati dall'Istituto di filologia classica* 8. Bologna 1960, p. 143–193.

⁴² C. Thodberg. Kontakion [Kondakion] // *New Grove Dictionary of Music and Musicians* 10 / Ed. S. Sadie. London: MacMillan 1980, p. 181–182.

⁴³ N. Schiødt. 118 Final Cadences from Contacarium Ashburnhamense 64 // *Музыкальная культура Православного мира: Традиции, теория, практика*. Москва: РАМ им. Гнесиных 1994, с. 57–70.

⁴⁴ І. Л. Сахно. Візантійський богослужбний спів на сучасному етапі: співвідношення усної та письмової традицій: дис. ... канд. мистецтв. Харків 2013; його ж. Осмысление самогласна и судьба подобна в отечественном богослужении // *Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти* 32. Харків 2011, с. 30–40.

петербурзької музикознавиці-медієвіста Наталії Серьогіної. Дослідниця проаналізувала фіксацію поетичного тексту кондаків князям-мученикам Борису і Глібу, преп. Феодосію Печерському, перенесенню мощей свт. Миколая, свмч. Клименту Римському. Дослідниця зауважила, що вербальний текст нотованих кондаків містить приховану співочу інформацію: крапки, повтори літер, придиhi («хе», «хо»), вокалізацію тощо⁴⁵.

Наталія Рамазанова з Петербурга спостерегла подібність виконання кондаків, тропарів і світильнів (ці три жанри є сольними)⁴⁶ та подала періодизацію розвитку кондака в Київській Русі і пізніше в Росії впродовж XII–XIX ст., виділивши три періоди: 1) XII–XIV ст. (студійська доба, кондакарні невми); 2) XV – перша половина XVII ст. (писемна традиція – знаменна, демественна нотація: «Възбранной Воеводѣ», Пасхальний «Аще и въ Гробъ», «Съ сватыми оупокой» та «Вознесыйся на Крестъ»; усна – читання або силабічні наспіви); 3) друга половина XVII – XIX ст. (київська квадратна нотація, багаторозспівність: кондаки грецького, руського, київського та болгарського наспівів)⁴⁷.

Стосовно двох типів виконання кондаків у добу Студійського уставу – співу (писемна традиція) та читання (усна) – висловилося московська дослідниця Наталія Заболотна. Спів міг бути мелізматичним (кондакарі) і силабічним (за ненотованими літургійними книгами), у межах гласової традиції⁴⁸. А її дисертантка Юлія Артамонова дослідила систему моделей кондаків за п'ятьма давньоруськими кондакарями, встановивши, що в них міститься 47 самогласних, 20 самоподобних, 133 подобних кондаків. Окремо опрацювала статистику в межах літургічних циклів (тріодний, мінейний) і гласів⁴⁹.

⁴⁵ Н. Серегина. Кондаки святому Клименту: К вопросу об особенностях кондакарного музыкального формообразования // *Устная и письменная трансмиссия церковно-певческой традиции: Восток – Русь – Запад* [= Гимнология 5]. Москва: И-во МГК 2008, с. 69–90; вона ж. Кондаки русским святым // *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit*. München – Wien: Ferdinand Schöningh 2007, с. 382–391.

⁴⁶ Н. В. Рамазанова. Об иерархии жанров в древнерусской службе XVI–XVII вв. // *Источниковедческое изучение памятников письменной культуры: Поэтика древнерусского певческого искусства*. Санкт-Петербург 1992, с. 158–159.

⁴⁷ Н. В. Рамазанова. Кондак в древнерусской рукописной традиции XI–XVII века (из истории жанра) // *Источниковедческое изучение памятников письменной культуры*. Ленинград 1990, с. 12–25.

⁴⁸ Н. В. Заболотная. *Церковно-певческие рукописи Древней Руси XI–XIV в.: Основные типы книг в историко-функциональном аспекте* / Российская академия музыки им. Гнесиных. Москва 2001, с. 58.

⁴⁹ Ю. Артамонова. Модели древнерусских кондаков и стихир // *Келдышевский сборник: Музыкально-исторические чтения памяти Ю. В. Келдыша* / упоряд. С. Г. Зверева.

Першим науковцем, котрий поєднав досягнення філологів, музикознавців і літургістів у вивченні візантійського кондака як жанру, є німецький медієвіст Крістіян Ганнік. Він вважає, що без урахування мелодичної складової неможливий цілісний аналіз метрики та інших особливостей кондака: «Не-невменні текстуальні свідоцтва аж ніяк не доводять відокремлення тексту [поетичного – Б. Ж.] від мелодії»⁵⁰. Ганнік вводить поняття ізоневмології, тобто ідентичної послідовності невм у різних рядках піснеспівів. Учений вираховував, що для подібних кондаків було 40 моделей з-поміж кондаків і сідальнів, зазначивши, що феномен подібних стосувався радше мелодики, ніж метрики. Звідси принцип поділу кондаків на колони має базуватися на поділі їхніх зразків (подобен має стільки ж колонів, скільки самоподобен). Дослідник приписував преп. Роману самогласні та самоподобні кондаки. Всі інші кондаки, ймовірно, створили послідовники видатного творця «на подобен» його взірців. Ганнік вважає, що до нашого часу традиція виконання кондаків була втрачена: «Немає жодного зв'язку між середньовізантійською традицією Псалтикону XIII–XIV ст. і сучасним стилем»⁵¹. Учений окреслив ряд важливих питань у вивченні кондаків: 1) преп. Роман як екзеґет; 2) богослужбовий ужиток кондаків; 3) їх метрика.

Ґрунтовна бібліоґрафія досліджень життєвого і творчого шляху преп. Романа Мелодоса міститься в статті австрійського медієвіста Йоганеса Кодера. Він по-новому написав біоґрафію славетного гимноґрафа та зупинився на теолоґічній сутності архаїчних кондаків⁵².

Австрійська дослідниця Герда Вольфрам запримітила, що в катедральному уставі константинопольської Святої Софії кондаки завше названі тропарями⁵³, що може свідчити про подібність цих жанрів.

Москва 1997, с. 73–82; вона ж. *Песнопения-модели в древнерусском певческом искусстве XI–XVIII веков* / Дисс. ...канд. искусств. Москва 1998; вона ж. Проблемы изучения древнерусского пения по моделям: терминология и репертуар // *Музыкальная культура православного мира: Теория, практика*. Москва 1994, с. 142–150.

⁵⁰ К. Ганнік. Про метрику кондака // *Καλοφωνία* 7. Львів 2014, с. 234.

⁵¹ С. Hannick. Le Kontakion dans l'histoire de la musique ecclésiastique byzantine // *Östkirchliche Studien* 58 (Würzburg 2009/1) 66.

⁵² J. Koder. Kontakion und politischer Vers // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 33. Wien 1983, S. 15–56; його ж. Positionen der Theologie des Romanos Melodos // *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 143 (2008/2) 25–56; його ж. Koder J. Romanos Melodos und sein Publikum: Überlegungen zur Beeinflussung des kirchlichen Auditoriums durch das Kontakion // *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 134 (1999/1) 63–94.

⁵³ G. Wolfram. Das Zeremonienbuch Konstantins VII und das liturgische Typikon der Hagia Sophia als Quellen der Hymnographie // *Wiener Byzantinistik und Neogräzistik* [= *Byzantina Vindobonensia* 24]. Wienn 2004, с. 487–496, зосібна с. 489.

Про збереження ізосилабізму і гомотонії в перекладах з грецької мови на церковнослов'янську деяких проіміонів кондаків (Різдва Христового, Богоявлення, рівноапостольній Єлені) зазначив російський філолог Роман Кривко. Він аналізував кондаки на матеріалі давньоруських та візантійських рукописних джерел, із залученням середньоболгарських (дуже подібні до давньоруських) і давньосербських манускриптів⁵⁴. Окрему публікацію Кривко присвятив лексичним і граматичним ознакам кондака вмч. Димитрію Солунському «Кровій твоих струями» (Тоῖς τῶν αἱμάτων σου πείθροισ), самоподобен 2 гласу. Він слушно зауважив: «Текстологія слов'янських кондаків свідчить, що їхня давньоруська редакція, представлена в Кондакарях і Мінеях Службових, склалася у зв'язку зі Студійсько-Алексіївською богослужбовою реформою XI ст., в результаті перевірки за іншими візантійськими оригіналами більш ранньої болгарської редакції»⁵⁵.

Відсутність кондаків у грузинських іадґарі, вірменських лекціонаріях і ерусалимських тропологіях зауважив російський філолог, диякон Володимир Василик⁵⁶, котрий окреслив життєвий і творчий шлях преп. Романа й визначив літургічну функцію найдавніших кондаків цього гимнографа в час Великого посту⁵⁷. Михайло Асмус дослідив кондаки на теми Нового Завіту (первісно входили до складу Тріоді цвітної), зокрема кондак на шлюб у Кані Галілейській⁵⁸. Із кондаків на теми Старого Завіту науковець опублікував кондак про гріхопадіння Адама і Єви⁵⁹.

Священик Федір Людоговський класифікував слов'янські і грецькі акафісти відповідно до їхнього змісту та приурочення. Вчений звернув увагу на особливості архітекτονіки й метричні принципи жанру⁶⁰. Сучасний грецький філолог Григорій Папаяніс проаналізував зовнішні (жанрові)

⁵⁴ Р. Н. Кривко. Перевод, парафраз и метр в древних славянских кондаках: Критика, история и реконструкция текстов // *Revue des études slaves* 82 (Paris 2011/4) 715–743; його ж. Перевод, парафраз и метр в древних славянских кондаках: Метрика древней церковнославянской поэзии в исследованиях XIX–XXI веков // *Revue des études slaves* 82 (Paris 2011/2) 169–202.

⁵⁵ Р. Кривко. Древнерусская версия кондака великомученику Димитрию Солунскому и её южнославянские параллели // *Лингвистическое источниковедение и история русского языка* / ред. А. М. Молдован, Е. А. Мишина. Москва 2011, с. 299.

⁵⁶ В. В. Василик. *Происхождение канона: История, богословие, поэтика*. Санкт-Петербург 2006, с. 47.

⁵⁷ В. Василик. Роман Сладкопевец: кондак Иосифу Праведному // *Вестник древней истории* (2008/4) 260–277.

⁵⁸ М. В. Асмус, диакон. Преподобный Роман Сладкопевец: кондак на брак в Кане // *Богословский сборник* (1999/3) 163–180.

⁵⁹ М. В. Асмус. Преподобный Роман Сладкопевец: кондак на грехопадение Адама и Евы // *Богословский сборник* (2003/11) 183–206.

⁶⁰ Ф. Б. Людоговский, свящ. Рефрены кондаков в церковнославянских и греческих акафистах // *Przegląd Wschodnioeuropejski* V (Olsztyn 2014/1) 283–288.

і внутрішні (богословські) особливості Великого акафіста. Основні питання, порушені автором у монографії: метрика, текстологія, порівняння з кондаками преп. Романа (припускає, що цей акафіст не належить його перу). Папаяніс подав бібліографію праць про акафіст за останні півтора століття⁶¹.

Англійський музикознавець та протопсалт Олександр Лінгас досліджував літургічну функцію давнього полістрофного кондака у візантійському Пісенному послідуванні, де його співали між Панніхісом та Полуношницею⁶². Планував відновити музичний матеріал Пісенного послідування, яке, на його думку, існувало багато років включно до XI ст.

Протоієрей Олег Кожушний, сучасний український мовознавець, здійснив лінгвістичний і теологічний аналіз вибраних кондаків преп. Романа Мелодоса і Великого акафіста Пресвятій Богородиці. Він окреслив ранньовізантійські та сирійські витоки кондака, а також складну долю цього жанру в подальші часи. З-поміж поетичних особливостей виділив теонімо-поетоніми, синонімічні дієслівні ряди, тропи та фігури. Також запропонував свій переклад українською мовою деяких кондаків преп. Романа й Великого акафіста⁶³.

Кондаки з українських та білоруських нотолінійних ірмологіонів кінця XVI – середини XIX ст. досліджували сучасні українські музикознавці, представники київської (Лідія Корній, Олена Шевчук, Євгенія Ігнатенко) та львівської медієвістичних шкіл (Олександра Цалай-Якименко, Юрій Ясіновський, Люба Терлецька). Жанру кондака в церковно-моноподібній традиції Київської митрополії присвятив ряд публікацій автор цих рядків⁶⁴.

⁶¹ Γ. Παπαγιάννης. Ακάθιστος Ὑμνος ἀγνωστος πτυχές ενός πολύ γνωστού κεμένου. Κριτικές και μετρικές παρατηρήσεις, σχολιασμένη βιβλιογραφία. Θεσσαλονίκη 2006.

⁶² A. Lingas. The Liturgical Place of the Kontakion in Constantinople // *Литургия, архитектура и искусство византийского мира: Труды XVIII Международного конгресса византинистов и другие материалы, посвященные памяти о. Иоанна Мейендорфа [1]* / ред. К. К. Аментьев. Санкт-Петербург 1995, с. 50–57.

⁶³ О. Кожушний, прот. *Преподобний Роман Солодкоспівець і візантійська гимнографія III–VIII ст.* Київ 2009.

⁶⁴ Б. Жулковський. Давньоруський кондакарний спів у зарубіжній музичній історіографії // *Українське музикознавство* 39 (2013) 119–134; його ж. Кондак як гимнографічний жанр: літургічні та музикознавчі аспекти // *Старовинна музика – сучасний погляд* 6 [= Науковий вісник Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського, вип. 109]. Київ 2014, с. 12–33; його ж. Кондаки у Тріодях Київської митрополії доби Єрусалимського Типікону (самогласні, самоподібні, подібні) // *Студії мистецтвознавчі* (2014/1) 101–115; його ж. Репертуар самогласних, самоподібних і подібних кондаків в українських Анфологіонах // *Українська музика* (2015/3) 17–35; його ж. Проіміони (кондаки) седмичних акафістів в українських нотолінійних Ірмологіонах // *Spheres of Culture: Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies* XI. Lublin 2015, с. 450–460.

Олександра Цалай-Якименко порівняла кондаки акафіста Богородиці острозького та болгарського наспівів, визначила їх форму, проаналізувала інтонаційний зміст, метро-ритмічні особливості⁶⁵. У Каталозі Ю. Ясиновського зазначені кондаки та проіміони акафістів, які в рукописах мають одну назву – кондаки⁶⁶. Люба Терлецька дослідила кондаки Різдва Христового і Похвали Богородиці за Ашбурнгаменським Псалтиконом (у дешифровці Константина Флороса), новими грецькими виданнями та українськими нотолінійними ірмоляями⁶⁷.

Лідія Корній проаналізувала і опублікувала кондак Великого акафіста Богородиці болгарського наспіву та деякі кондаки седмичних акафістів, створені за його моделлю⁶⁸. Олена Шевчук здійснила компаративні студії цього піснеспіву київського, острозького, межигірського та руського наспівів⁶⁹, а також болгарського й сербського⁷⁰. Євгенія Ігнатенко дослідила грекомовні кондаки Різдва Христового з українських та білоруських нотолінійних ірмологіонів, порівнюючи їх із грецькими прототипами XVI–XVII ст.⁷¹

Огляд майже двохсотлітньої історії вивчення сирійсько-візантійського кондака та пов'язаного з ним слов'яно-руського кондакарного співу свідчить, що ці феномени викликали значне зацікавлення музикознавців, мистецтвознавців, істориків, культурологів, богословів, літургістів, філологів, мовознавців, археографів, кодикологів, палеографів та науковців

⁶⁵ О. С. Цалай-Якименко. *Київська школа музики XVII століття*. Київ – Львів – Полтава 2002, с. 184–188.

⁶⁶ Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолюї XVI–XVIII ст.*: Каталог. Львів: Місіонер 1996.

⁶⁷ Л. Терлецька. Кондак «Возбранной Воеводи» у богослужінні Церкви східного обряду // *Вісник Прикарпатського університету: Мистецтвознавство* 19–20. Івано-Франківськ 2010, с. 185–195; вона ж. Кондак «Діва днесь» в українській монодійній інтерпретації XVII–XVIII століть // *Молоде музикознавство* [= Наукові збірки ЛНМА імені М. В. Лисенка 20]. Львів: Сполом 2008, с. 139–144.

⁶⁸ Л. П. Корній, Л. А. Дубровіна. *Болгарський наспів з рукописних нотолінійних Ірмолюїв України кінця XVI–XVII ст.* / НБУВ ім. В. Вернадського. Київ 1998.

⁶⁹ О. Шевчук. Київський наспів у контексті багаторозспівності (за матеріалами півних книг XVII–XVIII ст.) // *Збірник наукових та науково-методичних праць кафедри фольклору та етнографії / Київський держ. ін-т культури*. Київ 1995, с. 86–107.

⁷⁰ О. Шевчук. Сербські і болгарські редакції південнослов'янських піснеспівів в українській і білоруській церковно-співацькій практиці XVII ст. // *Мистецтвознавчі пошуки: Збірник, присвячений ювілею Н. О. Герасимової-Персидської*. Київ: НМАУ імені П. І. Чайковського 2008, с. 105–125.

⁷¹ Є. Ігнатенко. Різдва́ний кондак «по-грецьку» Ἦ Παρθένος σήμερον в українських і білоруському ірмологіонах кінця XVI – першої половини XVII ст. // *Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського* 88, 1. Київ 2009, с. 173–192.

суміжних гуманітарних спеціальностей. Основний зміст їхніх праць зосереджено навколо п'яти взаємопов'язаних проблемних тематичних блоків:

1) дослідження генези, літургічних, богословських, музичних і поетико-гомілетичних особливостей жанру кондака, який існував з V–VI ст.;

2) вивчення життєдіяльності найвидатнішого творця візантійських кондаків преп. Романа Мелодоса, а також інших авторів кондаків, зокрема Киріяка;

3) публікація кондаків за візантійським Ікіматарієм і Псалтиконом з паралельним перекладом церковнослов'янською чи іншими мовами;

4) розвідки про подальшу долю полістрофних кондаків у IX–XIV ст. (Візантія, Київська Русь), зокрема стосовно збереженості деяких проіміонів й ікосів преп. Романа Сладкопівця в кодексах студійської та єрусалимської доби з назвами «сідален», «тропар» і «світилен», вказівки на спільні мелодичні моделі кондаків, сідальнів та інших гимнів тропарного виду;

5) праці про кондаки київського, межигірського, острозького, грецького та болгарського наспівів з українських і білоруських нотолінійних ірмологіонів кінця XVI – середини XIX ст.

З-поміж *досягнень* у вивченні кондака – відкриття принципів ізосилабізму і гомотонії (Пітра), ізохронії (Томадакіс), ізоневмології (Ганнік), які частково збереглися в церковнослов'янському перекладі (Якобсон); виявлення зв'язку кондака з давньосирійськими мемрою, мадрашою та согітою (Маас) і ранньовізантійськими гоміліями, зокрема Мелітона Сардійського (Веллес); транскрипції фразових та алфавітних акростихів (Крумбахер); поділ кондаків на групи за тематикою (Маас), біблійною хронологією, агіографією (Гродідье), уставними ремарками (Арранц); виокремлення в їхньому змісті біблійної екзегези (Гунгер); транскрипція деяких найуживаніших кондаків за візантійськими псалтиконами й слов'яно-руськими кондакарями (Веллес, Леві, Флорос, Марці, Пожидаєва).

Дослідники візантійських богослужбових книг зробили висновки, що в студійську добу кондак уже склався як моностроф (проіміон, кукуліон). Тоді ж сформувався корпус кондаків основних літургічних циклів (до найдавніших тріодного та мінейного – повного річного – додалися воскресні), котрий здебільшого зберігся у вжитку і в єрусалимську добу, коли стали застосовувати кондаки требних (оказіональних) служб і акафістів.